

**ЎҚУВЧИЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК
ОМИЛЛАРИ**

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.87.64.006>

Мусаев Жаҳонгир Паязович,

география фанлари номзоди, доцент,

Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги Илмий котиби

Аннотация. Ушбу мақолада ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантиришнинг ижтимоий педагогик ва психологик омиллари ёритиб берилган. Мустақил фикрлаш тушунчасига турли психолог ва педагог олимлар томонидан берилган таърифлар таҳлил этилган. Ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантириш эътибор қаратиши лозим бўлган асосий жиҳатлар ва мустақил фикрлашни ривожлантириш учун методлар танлашнинг ўзига хос хусусиятлари баён этилган.

Калит сўзлар: ижтимоий-гуманитар фанлар, мустақил фикрлаш, билим, кўникма, компетенция, метод, дидактик восита, педагогик фаолият, тушуниш.

**СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ
ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ
УЧАЩИХСЯ**

Мусаев Жаҳонгир Паязович,

кандидат географических наук, доцент

министерство инновационного развития Республики Узбекистан

Учёный секретарь,

Аннотация. В данной статье освещаются социально-педагогические и психологические факторы развития компетенции самостоятельного мышления учащихся при преподавании социально-гуманитарных наук. Проанализированы определения понятия самостоятельного мышления различными психологами и педагогами. Описаны основные аспекты, которые необходимо учитывать при развитии компетенции самостоятельного мышления учащегося, и особенности выбора методов развития самостоятельного мышления.

Ключевые слова: общественные науки, самостоятельное мышление, знания, умения, компетентность, метод, дидактический инструмент, педагогическая деятельность, понимание.

**SOCIO-PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF STUDENTS'
INDEPENDENT THINKING COMPETENCE FORMATION**

Musaev Jahongir Payazovich,

Doctor of philosophy (PhD) of Geographic Sciences, associate professor

Ministry of Innovative Development of the Republic of Uzbekistan,

Scientific Secretary

Abstract. This article highlights the socio-pedagogical and psychological factors of students' independent thinking competence in teaching the social sciences and the humanities. The definitions of the concept of independent thinking by various psychologists and educators are analyzed. The main aspects that must be taken into account when developing the competence of independent thinking of a student, and the features of choosing methods for developing

independent thinking, are described.

Key words: *social sciences, independent thinking, knowledge, skills, competence, method, didactic tool, pedagogical activity, understanding.*

Ўқувчиларнинг ўқув фаолияти орқали дунёқараши, тафаккури шаклланади, ижтимоий тизимга онгли муносабати таркиб топади. Маълумки таълим жараёнида ўқувчининг фаоллиги ошади ва ўқув фанларига бўлган қизиқиши шаклланади.

Таълим-тарбия жараёнида ижобий натижаларга эришиш, энг аввало, ёш авлодга илмий билимлар бериш, уларнинг асосларини пухта ўргатиш, уларда кенг дунёқараш ҳамда тафаккур кўламини ҳосил қилиш, маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантириш борасидаги ишларни самарали ташкил этиш билан белгиланади. Ўз-ўзидан бу самарадорлик таълим муассасаларидаги ўқув фанларни ўқитиш жараёнининг ташкил этилиши, ўтказилиши, эришган натижалари билан узвий боғланган. Шунингдек бу жараённинг ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантиришдаги ўрни ҳам ўзига хосдир. Хусусан, ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнининг асосий мақсадларидан бири ҳам ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантириш асосида таълим мазмунининг сифатини оширишдир.

Ёш авлод ақлий-маънавий камолотини таъминлашда уларнинг мустақил фикрлаши улкан аҳамият касб этишини асослаш долзарб илмий муаммога айланди. Шу маънода психолог олимлар Э.Ғозиев, В.Каримова, Р.Суннатова, З.Нишоновна, К.Кенжабаева, педагоглар Қ.Хусанбоева, Н.Алавутдинова, М.Зайниддинова, Ш.Нуруллаева, М.Саидов, Б.Ходжаев сингари олимларнинг ўқувчи тафаккури мустақиллиги ва уни ривожлантириш борасида олиб борган тадқиқот ишлари диққатга сазовордир.

Мустақил фикрлаш тушунчаси, унинг шахсни шакллантиришдаги ўрни ва роли юқорида номлари келтирилган олимлар томонидан очиқ беришга ҳаракат қилинган. Бу масалага психологлар, педагоглар ўз мақсадларидан келиб чиққан ҳолда, турли даража ва микёсларда фикр-мулоҳазалар билдиришган.

Ўқувчи-тарбияланувчиларни мустақил фикрлашга йўналтириш борасида изланишлар олиб борган педагог олимларнинг ҳар бири унга ўзига хос тарзда ёндашишган, таъриф беришган. Масалан, З.Нишонованинг фикрича: «Мустақил фикрлаш шахс хислати сифатида ҳар қандай фаолият турида индивидуал ва жамоавий ютуқларга эришишда юқори кўрсаткични таъминлайдиган муҳим омиллардан биридир» [4; 5-б.].

А.Эркаевнинг қарашлари бўйича эса: “Мустақил фикрлаш жамият инсонга яратиб берган имконият ва эркинликларнинг маҳсули ва инъикосидир” [1].

Психолог олимлар В.Каримова ва Р.Суннатова қарашлари фикр ҳақида шундай дейишган: «Объектив оламдаги воқеа-ҳодисаларнинг инсон онгига таъсир этиши натижасида ҳосил бўладиган туйғу «фикр» деб аталади. Фикр асосида инсон кўзи бевосита илгарамаётган, унинг кўз ўнгидан бўлмаган, бўлган тақдирда ҳам ўша нарсанинг ички хусусиятига алоқадор бўлган сирли жиҳатларини кўриш имкониятига эга бўлади» [2; 16-б.].

Қ.Хусанбоева олиб борилган ўз кузатишларига таяниб, мустақил фикрлашга куйидагича таъриф берган: «Мустақил фикрлаш – инсоннинг ўз олдидан турган муаммони аниқ белгиланган мақсад ва вазифаларга мувофиқ ҳолда билими ҳамда ҳаётий тажрибаларига таяниб, ўз интеллектуал имконияти даражасида турли йўл, усул, воситалар ёрдамида, мустақил равишда ҳал қилишга қаратилган ақлий фаолиятидир» [10; 22-б.].

Ш.Нуруллаева бошланғич синфларнинг она тили дарсларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтириш борасидаги тадқиқот ишида мустақил фикрлашга куйидагича таъриф беришга уринган. Унингча: “Мустақил фикрлаш – бу инсон сезги органлари ва ақлий фаолиятининг бирлиги натижаси ўларок, мустақил равишда таҳлил қилиш, умумлаштириш, индуктив ва дедуктив хулосалар чиқариш, таққослаш, аниқлаштириш

каби фикрий амаллардан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган ақлий фаолиятидир” [6; 8-б.].

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантириш омиллари ҳақида тўхталганда, уларнинг мазмун-моҳияти, аҳамияти, берадиган натижаси ҳақида фикр юритиш ўринлидир. Демак, ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантиришда куйидаги омилларга эътибор қаратиш лозим:

Биринчидан, ўқувчилар учун мустақил фикр юритиш, изланиш, ўз фикрини эркин баён эта олиш, ўз хулосаси билан тенгдошларини таништириш кўникмаларининг ўзлаштирилишини кўзда тутувчи дарс жараёнларини ташкил этиш лозим. Бунда таълим технологиялари педагогик фаолиятнинг маълум соҳасини қамраб олиши назарда тутилади. Фаолият соҳаси, бир томондан, танланган технологияга мувофиқ унинг асосини ташкил этувчи қаторлар тизимини ҳосил қилса, иккинчи томондан, фаолиятнинг таркибий қисми сифатида юзага чиқади. Бугунги кундаги янги педагогик технологияларнинг бош вазифаларидан бири замонавий таълим мазмуни асосида ўқувчининг ўқув тафаккур фаолиятини шакллантириш, яъни таълим технологияси асосида ўқувчиларга билим бериш, бу жараённинг самарадорлигини кафолатлаш бош масалалардан биридир. Шундай экан, ўтказиладиган ҳар бир дарс жараёнини алоҳида тайёргарлик билан ташкил этиш таълим сифатига ижобий таъсир кўрсатиб, бу жараён ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантиришга хизмат қилади.

Иккинчидан, дарс жараёнларида ўқитишнинг самарали воситаларидан унумли, ўринли фойдаланиш зарур. Педагогик жараённинг моҳияти – ўқитувчи ҳамда ўқувчининг биргаликдаги фаолияти мазмунида акс этади, мазкур жараёнда педагог ўқувчига юзага келган қийинчиликларни енгишга ахборотларни эълон қилиш, кўрсатиш, эслатиш, тушунча ёки маслаҳат бериш, йўналтириш, ҳаққонийлаштириш, кенгашиш, бартараф этиш, илҳомлантириш, қизиқиш ва ҳурматни изҳор қилиш, талабчанликни қўллаб-қувватлаш каби кўринишларда ёрдам беради. Дарс жараёнига танланган ҳар бир метод таълим сифатига таъсир этади. Метод танлашда куйидагиларга эътибор бериш лозим:

- дарс мавзусига (сода/мураккаб);
- дарсга қўйилган мақсадга;
- дарс шаклига;
- ўқувчилар сонига;
- ўқувчилар ёшига;
- ўқувчилар тажрибасига;
- ресурсларга;
- ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасига;
- ўқувчиларнинг эҳтиёжларига;
- ўқувчиларнинг руҳиятига;
- менталитетига.

Учинчидан, синфдан ташқари машғулотларни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида турли хил йўналишдаги тадбирларни ташкил этиш орқали ўқувчининг ўз онгидаги мавжуд билимларни ривожлантириш, ўз қобилиятларини намоиш этиш, имкониятларидан самарали фойдаланиш муҳити яратилади. Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ташкил этиладиган синфдан ташқари машғулотларда ўқувчининг қизиқишларини инobatга олган ҳолда таълим-тарбия жараёнининг сифатини ошириш мумкин. Тарих, география, адабиёт, давлат ва ҳуқуқ асослари, тарбия ўқув фанларидан берилган мавзуларда тарихга оид, географик жараёнларга оид, воқеа-ҳодисаларни талкин этган ҳолда таҳлиллар орқали ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенцияси ривожлантирилади.

Синфдан ташқари машғулотлар ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенциясини

кенгайтиради, эгалланмаган маълумотлар билан бойитади. Мавжуд маълумотларни таҳлил этиш билан бирга уларни қўшимча манбалар билан бойитиш имкониятига эга бўлади. Ижтимоий гуманитар фанларнинг ўқитиш жараёнининг ўзига хослиги ҳам ўқувчиларни мустақил фикрлатиш, мустақил ишлаш, мустақил қарорга келиш кўникмаларни шакллантиришдан иборатдир.

Тўртинчидан, ахборот техника воситаларидан самарали фойдаланиш орқали ижтимоий гуманитар фанларни ўқитишда ўқувчиларнинг фанга оид манбаларни кўпроқ ўрганишга ёрдам беради. Фанларни ўқитишда компьютерлардан фойдаланиш асосан “ўқув педагогик дастур”лар ёрдамида амалга оширилади. Шунингдек, замонавий компьютерларнинг дастурий таъминотига мавжуд бўлган турли матн муҳаррирдан, график, электрон жадвал, маълумотлар жамғармаси каби дастурлардан фойдаланиш дарс самарасини ошириш билан бирга ўқувчиларда компьютер техникасини бошқариш кўникмаларини ҳосил қилади. Шу билан бирга айрим мавзуларда ўқув фильмлари ёки видеоларвалардан фойдаланиш ҳам яхши самара беради. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўқитувчилари дарс ўтиш жараёнида инфорацион технология элементларини ўз фанида қўллаганида ўқувчилар ахборотларни олиш, узатиш, қайта ишлаш каби жараёнларни синаб кўради. Айрим мавзуларнинг компьютер имкониятидан келиб чиққан ҳолда ёритилиши ўқувчиларда компьютер саводхонлигини шакллантиради ва билимларини мустаҳкамлайди. Бу эса ўқувчиларни изланувчанликка, мантиқан фикрлаш қобилиятини оширишга ва муаммоларини ҳал этишга яхши самара беради.

Бешинчидан, тадқиқотчилик қобилиятини шакллантириш орқали ўқувчиларда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнидаги изланишлар билан мустақил ижод қилиш кўникмаси ҳосил қилинади. Ҳар бир ўқувчининг қобилияти асосида, ўз хоҳишига кўра маълум бир мавзуда тадқиқотлар олиб бориши натижасида, унинг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантириш учун имконият берилади.

Олтинчидан, дарслик билан мустақил ишлаш кўникмасини ҳосил қилиш орқали ўқувчи ўз тажрибаларига таянган ҳолда материалларни ўрганади ва уларга ўз муносабатини билдиради. Дарслик билан мустақил ишлаш орқали ўқувчиларда дарс жараёнларига олдиндан тайёргарлик кўриш учун имконият берилади. Дарсликдаги мавжуд материалларни ўзлаштиришлари билан баробарида уларда мавжуд маълумотларга нисбатан мустақил равишда фикр билдириш кўникмаси ҳосил қилинади.

Еттинчидан, ота-оналар билан ҳамкорликдаги фаолият ўқувчиларнинг мустақил фаолиятларини олиб боришлари учун шарт-шароит яратишнинг асосий омили бўлиб хизмат қилади. Ўқувчи феъл-атворидаги, қобилиятидаги мавжуд ҳолатлардан самарали фойдаланиш йўллари ота-она билан ҳамкорликда олиб бориш ўзининг ижобий самарасини беради.

Мустақил фикр юритиш ўзининг самарадорлиги, долзарблиги, универсаллиги билан баркамоллик сари ўқувчиларни етаклайди, жамият ва табиат ҳодисаларини англашда пухта негиз ҳозирлайди.

Фикр юритишнинг мустақиллиги, ақлнинг ташаббускорлиги, пишиқлиги ва танқийдилигида намоён бўлади. Ақлнинг ташаббускорлиги деганда, инсоннинг ўз олдига янги муаммони, аниқ мақсад, яққол вазифа қўйишини, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоясига етказишда, ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўриқишни, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутди. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни тез ечишда ҳамда янги усул ва воситаларнинг энг мақбулини саралаш ва ўз ўрнида аниқ қўллашда, эски йўллардан фориг бўлиш ва бошқа руҳий жараёнларда ифодаланади.

Ўзининг ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини қиёслаб билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятга

атрофлича баҳо бера олишда ақлнинг танқидийлиги муҳим аҳамият касб этади. Агар танқидийлик муҳим белгиларга, муаммо моҳиятининг мезонларига асосланса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик дейилади. Ақлнинг танқидийлиги субъектив (шахсий) хатоларга умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик деб аталади. Инсон фикрлашидаги танқидийлик оқилона, одилона, омилкорлик билан амалга ошса, намоён бўлса, ундай шахсда ҳам ақлий, ҳам ахлоқий сифат (хислат)лар вужудга келиши мумкин.

Фикр юритишнинг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғлиқ тарзда кечади. Муайян соҳага алоқадор илгари сурилган фикрлар, ғоялар, тавсияномалар бўйича назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, ундай фикрни сермаҳсул дейилади. Вақт оралиғида бажарилган ақлий фаолият кўламига ва сифатига оқилона баҳо бериш – фикр юритиш маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади.

Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билангина чекланмай, ҳодисалар моҳиятини теран очишга интилса, оддий турмуш ҳақиқатидан ҳам умумий қонуният кашф қилиши мумкин. Шубҳасиз, инсоннинг мустақил фикрлаши ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаётган имкониятлар инсон тафаккури ила кашф қилиниши фан ва техника тараққиётини жадаллаштиришга хизмат қилади.

Инсон камолоти жисмоний, ахлоқий ва ақлий босқичлардан иборат бўлиб, мустақил фикрлаш инсон камолот пиллапоясининг сўнгги чўққисидир. Инсониятнинг ҳозирги босқичида ақлий камолотга етишиш асаб тизимининг таранглашуви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув барқарор иродавий хатти-ҳаракатлар узлуксиз фаоллик, фидойилик намуналари эвазига босқичма-босқич, аста-секинлик билан амалга ошиши мумкин. Комил инсон бўлиб шаклланишни эзгу ният қилган ватанисизнинг ёш авлодлари аждодларимиз томонидан яратилган маънавият ва қадриятларни эгаллаш учун ҳамда келажак ривожини таъминлаш мақсадида мустақил фикр юритишга, ижодий изланишга пухта ўрганмоқлари жоиз.

Таълим тизимига хос бундай жараёнларни ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишнинг ташкилий жиҳати ҳамда мазмунида яққол ифодаланмоқда. Маълумки, умумий ўрта таълим берувчи ўқув фанлари ичида ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари предмети ва объекти билан алоҳида ажралиб туради. Шунга ҳамоҳанг унинг таълимий мақсади, вазифаси ҳам ўзига хосдир.

Ижтимоий-гуманитар фанлар инсоният яшаётган сайёра, яъни Ер ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилишга, умуминсоний маданиятнинг муҳим таркиби, маданиятни тарбиялашга йўналтирилган ўқув фанларидир.

Ўқувчининг билиш қобилиятини ривожлантириш барча ўқув фанларида бўлганидек, ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ҳам устувор вазифа ҳисобланади. Зеро, таълим мазмунини янгилашда, унинг ўқувчи ривожлантирувчи жиҳатини, имкониятини таълим мақсадларига тўлиқ сафарбар этиш асосий диққат эътиборда бўлмоқда. Аммо ўқувчини мустақил билим олишга ўргатиш, унинг фикрлаш қуввати, ақлий салоҳиятини теранлаштириш муаммоси бўйича олиб борилаётган ижобий изланишлар, тажрибалар мавжудлигига қарамай, уларнинг кенг қамровли амалиётдаги натижаларидан қаноат ҳосил қилиб бўлмаётгир. Хўш, нега шундай? Маълумки, Давлат таълим стандарти (ДТС)га мувофиқ ўқувчилар муайян миқдордаги атамаларни, шунингдек, ҳодиса ва жараёнларни: айтиб бера олиши; улар миқёси, кўламини, фазовий ўрнини аниқлай олиши, кўрсата олиши, моҳиятини тушунтира билиши; эгаллаган бир қатор ўқув кўникма ҳамда малакаларни амалий намоён қилиши; энг муҳими ҳодиса жараёнларнинг вақт ўтиб қандай миқдор ва сифат ўзгариш касб этишини ангай олиши зарур.

Бозор иқтисодиёти ўқувчидан ўз моддий эҳтиёжларини ўзи қондира бошлаши, аксарият ҳаётий масалаларни мустақил ҳал қилишини талаб этмоқда. Бундай янгича

ижтимоий муносабатлар ўқувчи шахсида янги оғни шакллантирмоқдаким, у билан ҳисоблашмаслик таълим самарадорлигини пасайтиради. Билим жараёнини ўқувчилар фаоллиги негизда ташкиллашга эришилган тақдирда мактабга бўлган қизиқиш қайта жонланиши мумкин.

Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида оладиган бўлсак берилган мавзулар юзасидан ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенцияси берилган сўзларни мантқиқан боғлаш жараёнида кўзга ташланади. Тарихий атамалар эса ўзининг кенг қамровлиги билан жараёнда ўқувчи шахсидан янада кўпроқ эътибор талаб этади.

Ривожлантирувчи таълимда назарий мазмун касб этувчи билимлар устуворлиги баробарида ўқув кўникма ва малакаларни таркиб топтиришда турли дидактик восита ва усулларнинг ҳам ўрни муҳимдир. Шу сабабли ривожлантирувчи таълимга хос дарсларда маърузаларга нисбатан билимларни мустақил эгаллашга йўналтирилган топшириқлар, ўқув кўникма ва малакаларни таркиб топтиришни кўзловчи амалий ишлар, дидактик машқлар ва ўйинларга алоҳида аҳамият берилади. Хусусан, ижтимоий-гуманитар ўқув фанларига хос бундай жиҳатлар, уларнинг мазмунини белгилайди.

Ривожлантирувчи таълимнинг яна бир муҳим шarti бу дарс жараёнини ўқитувчи қатори ўқувчилар ҳам олдиндан яхлит ва онгли тасаввур этишидир. Бунинг учун ҳар бир дарс мазмуни, тузилиши олдиндан моделлаштирилиб ўқувчилар янги мавзунини ўрганишда дафъатан унинг модели билан танишадилар. Шунда ўқувчиларнинг мустақил ўрганиши онгли, бинобарин қизиқарли кечади. Машғулот давомида (айнан синфда) ўқувчилар фаолиятини ўқитувчи бошқариб, йўналтириб турар экан ўқувчилар ўзларини бу жараённинг қандай кечишини белгиловчи омил-субъект эканликларини ҳис қилишларини таъминламоғи лозим. Ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантиришда ундаги таҳлил этиш, кузатиш, таққослаш кўникмаларини шакллантириш муҳим саналади.

Психолог олим Эргаш Ғозиев хулосасига кўра “Инсон шахсий фаолиятида, жумладан таълим процессида таққослаш устида қанча кўп машқ қилса, таққослаш кўникмаси пайдо бўлса, унда фикр юритиш шунчалик самарали бўлади” [8].

Дарҳақиқат таққослаш жараёнига теран қаралса у фикрий жараённинг таркибий қисми сифатида нарса ва ҳодисани ҳис қилиш, сезиш билан бевосита боғлиқлигини аниқлаш мумкин. Зеро сезиш, ҳис қилиш имконидан маҳрум кишилар таққослай олмайди. Таққослаш жараёнида ўқувчининг ҳам, ўқитувчининг ҳам хотираси янги-янги ахборотлар билан бойиб боради. Ахборотларга бой шахс нутқи ҳар қандай суҳбатдошда ёқимли таъсурот қолдиради.

Тушуниш–фикрлаш фаолиятининг махсус натижаси ҳисобланади. Физиологик нуқтаи назардан қараганда, тушуниш бош миёна пўстида тегишли муваққат нерв боғланишларнинг пайдо бўлиши натижасидир. И.П.Павлов бунини «...назарий билимлардан амалиётда фойдалана билиш кўникмасининг мавжудлиги– бу тушунишдир», - деган эди [6].

Одамнинг бирон ҳодисани нечоғлик тушунгани кўп ҳолларда шу ҳодисани келтириб чиқарган сабабларни очиб билишида, шунингдек, бу ҳодиса қандай натижага олиб боришини кўра олишида кўзга ташланади. Масалан, механизмнинг ишлашини тушуниш учун унинг тузилишини ва иш принципини билиш керак; тарихий ҳодисаларни тушуниш учун, унинг сабабини ва оқибатини очиш лозим; ўқувчининг хулқ-атворини билишда, уни тегишли хатти-ҳаракатни бажаришга нима мажбур этганини аниқлаш зарур. Одамнинг бирон соҳани қанчалик тушунгани, асосан ўзининг шу соҳага оид мавжуд билимларидан фойдалана олиши билан ўлчанади. Масалан, агар ўқувчи грамматика қоидаларини, физика ёки химия қонунларини тўғри таърифлабгина қолмай, балки саводли ёзса, масалаларни муваққият билан ечса, тажрибалар ўтказса, ҳаётий мисолларни тўғри тушунишдан далолат беради.

Матн мазмунини ўқувчининг ўз сўзи билан баён эта билиши, матндаги асосий фикр

кўрсата олиши шу материални ўқувчи нечоғлик тушунганидан далолат берувчи кўрсаткич ҳисобланади.

Ўқувчиларни ҳодисаларни изоҳлай билишга, фикрни ўз сўзлари билан баён эта олишга, энг муҳимни ажрата билишга ўргатиш билан, уларнинг воқеликни ҳар томонлама ва чуқур билиб олишларига имкон берилади.

Мустақил фикрлаш шахс компетенцияси сифатида ҳар қандай фаолиятда, индивидуал ва жамоада ютуқларга эришишда юқори даражани таъминлайдиган муҳим омил ҳисобланади. Мустақилликни таркиб топтириш - бу фақат педагогик эмас, балки бир вақтнинг ўзида ижтимоий вазифа ҳамдир. Мустақиллик инсоннинг ўз ҳатти-ҳаракати учун жавобгарлиги билан узвий боғлиқ. Инсон ўзи онгли иштирок этган ҳаракати учун жавоб бериши мумкин.

Мустақил фикрлаш қобилияти ривожланмаган ёшлар ким нима деса, қўшилиб кетаверадиган, машҳур ёзувчи Чингиз Айтматов тили билан айтганда «манқуртларга» айланиб қоладилар. Худди ана шу мустақил фикри ривожланмаган ёшлар диний экстремизм ва ислом фундаментализми қурбони бўлиб, ваҳобийлик, ҳисбит-тахрир, мусурмон биродарлари каби турли оқимларга кириб қолмоқдалар. Шу билан бирга эътиқодларини бошқа динларга ўзгартираётган ёки оммавий маданиятнинг турли кўринишларига эргашиб кетаётган ёшлар ҳам учрамоқда. Агар ёшларимизда мустақил фикрни ривожлантира олсак, қанчадан-қанча ёшларимизни бу йўлдан қайтарган бўламиз.

Мустақилликнинг аҳамияти яна шундаки, бу ҳислат шахсни чидамли ва бардошли бўлишига ёрдам беради, инсоннинг қаттиқ ҳаяжонли ҳолатларга мослашишга, турли соҳалар ва фаолият турларида кучли ақлий ва ҳиссий зўриқишларга мослашиш имконини беради.

Педагогикада тафаккур мустақиллиги турли ўқув фанларида ўқувчиларнинг мустақил ишларини фаоллаштириш сифатида ўрганилган. Фалсафада ва социологияда эса инсон фикри ижтимоийлиги, инсон тафаккури уни ўраб турган муҳитга боғлиқлиги асосий ғоя ҳисобланган. Психология ва дидактикада мустақил фикрлаш - сўнгги вақтларгача ўқувчининг ўқув вазифаларини ҳеч кимнинг қўмағисиз ечиш сифатида қаралган. Бу муаммо билан шуғулланган кўпчилик олимларнинг таъкидлашларича, бу муаммони муваффақиятли ҳал қилиш, биринчидан, ўқувчилар таълимнинг юқори сифатини таъминлайди, иккинчидан, ижодий фикрловчи ёш авлодни тарбиялаш имконини беради. Лекин бу икки мақсадни тан олган тадқиқотчилар ўқувчилар мустақиллигини шахс ҳислати сифатида эмас, балки таълим усули ва тамойили сифатидагина ўрганадилар.

Тафаккур мустақиллиги муаммосини мактабда ўқувчиларнинг ўқув вазифаларини ҳал қилиши нуқтаи назаридангина эмас, балки уларга ҳаёт вужудга келтираётган муаммолар нуқтаи назаридан ўрганиш зарур. Бундай ёндашувда улардан фақатгина ақлий мустақиллик эмас, балки танлаш эркинлиги, ахлоқий жавобгарлик ва чидамлилиқ, кучли ирода ва ўзини йўқотмаслик ва бошқалар талаб қилинади.

Ўқувчида мустақил фикр ривожланганлигини қуйидаги ижтимоий-педагогик ва психологик омилларга асосланади:

1. Ўзининг ва «ўзгаларнинг» фикрини танқидий баҳолашда шахснинг тажрибаси, ўзга шахснинг фикрини тушуниш қобилияти, унинг фикридаги мантиқни тушуниш, суҳбатдошнинг фикрларини ўз фикрлари билан таққослай олиш ва маълум хулосага келиш.

2. Шахснинг фикр мазмуни билан ташқи ва ички келишуви. Фикрга «кўр-кўрона» ва «ақлга мувофиқ» ишониш. Ишонишнинг бу икки сифатий кўрсаткичлари, уларнинг бирикишига боғлиқ равишда, ҳар бир фикр турларини ташкил қилади. Шахснинг фикр мазмунига ишонишини миқдорий ўлчаш фикрнинг тўғрилигига ишониш даражасини белгилайди. Шахснинг фикрга ишониши қуйидагиларга боғлиқ:

а) фикрнинг ҳолисона асосланганлиги;

- б) фикрнинг мантикийлиги;
- в) обрўли кишиларнинг фикрига тақлид қилиш;
- г) ўз-ўзини баҳолаш даражаси.

Фикрнинг ривожланиши жараёнида бу таркибий қисмлар орасидаги ўзаро боғлиқликнинг ўзгаришини кузатиш имконияти мавжуд.

3. Қарама-қаршиликларнинг «ҳис қила олиш». Шахсий фикрга эга бўлиш жараёни билим мазмунида қарама-қаршиликларни очиб бермасдан, ўрганилаётган воқеалар, ҳодисалар ва тушунчалар орасидаги турли хил муносабатларни аниқламасдан амалга ошириш мумкин эмас. Маълумки, диалектик ва мантикий қарама-қаршиликлар фарқланади. Диалектик қарама-қаршиликлардан фарқли равишда, мантикий қарама-қаршиликлар ўрнатилган мантикий аксиомалар ва тўғри хулосаларнинг бузилиши натижасида вужудга келади. (Масалан, умумлаштиришдаги хатолар, тасодифий ҳодисаларни қонуний ҳодисалардан ажрата олмаслик). Диалектик қарама-қаршиликларда, бир бутун нарса қарама-қарши қисмларга бўлиниб, уларнинг ҳар бири алоҳида ўрганилади ва дастлабки бир бутун нарса қайта тикланади.

4. Тафаккурда назарий ва амалий умумлаштиришнинг нисбати. Тафаккур мустақиллигининг юқорида қайд этилган уч кўрсаткичи ҳам фактларни ва вазифа шароитларини таҳлил қилиш асосида умумий хулоса чиқариш малакасида ифодаланадиган (амалий хулоса чиқариш) ва аксинча умумийдан жузъий фикрга ўтиладиган (назарий умумлаштириш) да ифодаланадиган шахснинг аналитик-синтетик қобилияти билан боғлиқ. Фикримизча, инсон мулоқот жараёнида мустақил фикрга эга бўлаётганда, фақатгина амалий эмас, назарий умумлаштиришга ҳам таянади. Чунки у ўз фикрларини ва рақибининг фикрини муҳокама қилиш учун инсонга умумий хулоса зарур. Тафаккурда амалий (эмпирик) умумлаштиришга кўра, назарий умумлаштиришнинг устунлиги шахсда тафаккур мустақиллиги юқори даражадалигидан далолат беради.

5. Дикқатда намоён бўладиган ақлий функцияларнинг ихтиёрий бошқарилиши. Дикқат тафаккурнинг алоҳида турлари билан алоҳида хусусиятлари орқали боғланган: дикқатнинг кўчиши, ҳажми, танловчанли хусусиятлари.

6. Ақлий ташаббускорликнинг ривожланиш даражаси, шахсни тафаккур фаолиятига ундайдиган хусусиятлари - бу шахс мустақил фикрлашининг муҳим хусусиятларидан биридир. Бунда шахс ўз ташаббусига кўра, ташқи таъсирларсиз, ўртоқлари, ўқитувчилари билан қандайдир муаммони муҳокама қилиш истаги пайдо бўлади, ўз фикрини химоя қилиш учун ўз жавобларини тайёрлайди, ўз фикрларини асослаш, исботлаш эҳтиёжи пайдо бўлади. Фикримизча, юқорида қайд этилган кўрсаткичлар шахс хислати сифатида тафаккур мустақиллигининг умумий тузилишини тавсифлайди.

Фикрнинг ривожланиши ҳаётда идрок этилаётган воқеа ва ҳодисаларни баҳолаш, фикрнинг мазмунига: «кўр-кўрона» ишониш ўрнига «ақл билан» ишонишни ривожлантириш имконини беради. Фикрнинг ва эътиқоднинг ривожланиши билиш жараёнининг муҳим омили ҳисобланади, фикрнинг пайдо бўлиши ўқувчида чуқурроқ билишга эҳтиёжни ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида ўқувчининг барча кучларини фаоллаштиради, мотивлар, ирода ва ақлий ҳаракатларнинг бирлигини таъминлайди, яъни ўқувчи ўз-ўзини бошқаришининг ундовчи ва бажарувчи омиллари бирлигини таъминлайди. Бу эса ўқувчининг мустақил фикрлаш компетенциясини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик ва психологик омилларини белгилаб беришга имконият беради. Зеро, ўқувчи фикр юритиши давомида ҳеч қандай тўсикқа учрамаслик учун психологик жиҳатдан ўзини тайёрлаши, ижтимоий муҳитнинг яратилиши бунда муҳим ўрин тутаяди. Таълим-тарбия жараёнида амалга ошириладиган педагогик омиллар мазмун-моҳият жиҳатидан бунга тайёр бўлиши керак бўлади. Ўқувчи учун мавжуд бўлган қулайликлар самарали тизим билан боғлиқ бўлиб, мустақил фикрлаш компетенциясининг ривожланишига асос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Эркаев А. Тафаккур эркинлиги мезонлари. – Тафаккур, 2006. -№2. Б.12-19.
2. Каримова В., Суннатова Р. Мустақил фикрлаш бўйича машғулотларни ташкил этиш юзасидан услубий қўлланма. – Тошкент: Шарк, 2000. – 193 б.
3. Мусаев Ж.П. Мустақил фикрлашга йўналтирилган ўқув материалларини моделлаштириш технологияси. “Мактаб ва ҳаёт” журнали, 2008 йил, 7-8 сон. 11-12-бетлар.
4. Нишонова З. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари: Психол. фан. док. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2005. – 38 б.
5. Нишонова З. Мустақил ижодий фикрлаш ва шахс хислатлари. Т.: «Халқ таълими», 2001 йил 4-сон. 38-42-бетлар.
6. Нуруллаева Ш. Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш усуллари. Пед. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. – Т.: 2007. – 148 б.
7. Ғозиев Э., Икромов Ж. Мустақил фикрлашнинг комилликка таъсири // Ж. Халқ таълими. – 2001. - № 4. Б. -31-37.
8. Ғозиев Э. Мустақил фикрлашнинг тараккиётга таъсири. Марифат. 1999.06.02.
9. Ғозиев Э. Таълим жараёнида ўқувчилар тафаккурининг ўсиши (Ўқитувчи учун қўлланма). – Т.: Ўқитувчи. 1980. – 88 б. Хусанбоева Қ. Мустақил фикрлаш – маънавий комиллик омили. “Маърифат”, 1998. 18 апрель.
10. Хусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. – Т.: Ўзинкомцентр, 2003. – 103 б.
11. Хусанбоева Қ. Мустақил фикрлаш – маънавий комиллик омили. “Маърифат”, 1998. 18 апрель.